

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З СЕМАНТИКОЮ “БУТТЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено з'ясуванню особливостей фразеологізмів, що виражають ідею життя і смерті. Сталі вислови розглянуто як форми інтелектуально-експресивного змісту, що закладено в їх семантиці.

На сучасному етапі розвитку мовознавства фразеологія вважається відносно молодого дисципліною, об'єкт вивчення та основні поняття якої продовжують уточнювати. Багато лінгвістів пов'язують це, передусім, із неокресленістю структури та семантики фразеологізмів. Скажімо, Я. А. Баран вважає, що фразеологізми належать до лексичного мовного рівня, і він не відрізняє їх від інших стійких словосполучень, таких як складні терміни, клішовані вислови тощо [1]. На противагу цьому важливо зазначити, що фразеологія в системі мови має своє місце: фразеологічний рівень – це проміжна ланка між лексико-семантичною і синтаксичною підсистемами, яка має свою одиницю та предмет дослідження.

Актуальність роботи полягає в тому, що запропоновану фразеосемантичну групу окремо не досліджували в українському мовознавстві, хоч теорію дисципліни вивчало і продовжує вивчати багато дослідників. Загальні теоретичні та практичні проблеми фразеології як розділу мовознавства досліджували Л. Г. Авксентьев, О. О. Потебня, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко та ін. Проте залишається потреба виокремити групи фразеологічних одиниць української мови, об'єднані за семантикою, зокрема фразеологізми, які так чи інакше висвітлюють питання, пов'язані з буттям людини.

Мета нашого дослідження – з'ясувати, як ідею життя й смерті відбито на фразеологічному рівні української мови.

Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- 1) виокремити субполя фразеосемантичного поля “Буття”;
- 2) визначити та описати підгрупи субполів за семантичними відтінками.

Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці української мови із семантикою “Буття”.

Предмет дослідження – визначення семантичних особливостей фразеологізмів, що образно виражають ідею життя і смерті.

Матеріалом дослідження послужив «Фразеологічний словник української мови» за редакцією В. М. Білоноженко [3].

Як показує фактичний фразеологічний матеріал, більшість сталих висловів української мови можна розглядати в межах окремих фразеосемантичних полів. Зазвичай під цим терміном розуміють сукупність фразеологічних зворотів, які пов'язані між собою за змістом. У свою чергу, як зазначає О. С. Юрченко, структура фразеосемантичного поля може складатися з ядра і периферії [5].

У нашій роботі зафіксовано і досліджено фразеологічні одиниці, які виражають ідею життя і смерті в аспекті одного фразеосемантичного поля «Буття». Усі розглянуті фразеологізми заналізовано з урахуванням ієрархічних зв'язків у системі поля, тобто здійснено поділ на субполя та групи в межах кожного з них.

Фразеологізми, зафіксовані в названому вище словнику, загалом містять інформацію про існування людини від народження до смерті. Як відомо, проблема буття людини досліджується в межах різних наук, насамперед вона пов'язана з філософією. Зокрема, М. Хайдеггер вважав буття постійним рухом, і за його відсутності люди б не мали права взагалі говорити навіть про чисте буття [4]. Деякі філософи використовують цей термін на позначення не просто існування, а того, що його забезпечує. Отже, буття – це така категорія, яка об'єднує всі явища, предмети і процеси природи, сфери життя, різноманітні стани людської свідомості. Життя, як і смерть, є невід'ємною частиною чи однією з форм буття людини [2]. Поняття життя і смерті так чи так цікавлять також інші науки та різні галузі мистецтва.

У мові ці поняття найяскравіше реалізуються у сфері фразеології. Група сталих висловів, які належать до фразеосемантичного поля “Буття”, є однією з найбільш численних фразеосемантичних груп сучасної української мови. Проблема смерті та життя невичерпна в мисленні людей, і тому дані поняття відрізняються великою різноманітністю фразеологічного складу мови. У зв'язку з цим доречно у структурі фразеосемантичного поля “Буття” розрізнити два субполя, які охоплюють поняття буття людини: субполе «Життя» і субполе «Смерть». Семантичним ядром субполя «Життя» є узагальнена сема «життя як спосіб існування». Наведемо приклади ядерних компонентів досліджуваного субполя:

“*їсти біду* – жити в нужді, в неволі; терпіти нестатки, утиски” [3, 282];

“*колотися з лихом* – жити в нестатках; злидарювати, постійно стикатися з бідою” [3, 305].

Значну кількість сталих висловів, які належать до названого фразеосемантичного поля, складають фразеологізми, що містять в собі суть смерті. Семантичним ядром субполя «Смерть» є інваріантна сема «смерть як форма буття». В українській фразеології персоніфікований образ смерті загалом оцінюється негативно. Це відображається в таких висловах:

“*в сирій землі гнити* – бути мертвим; умерти; загинути” [3, 150];

“*голова лягла (полягла, покотилася і т. ін.)* – хто-небудь загинув” [3, 157];

“*дідько взяв (забрав, вхопив і т. ін.)*, грубо – хто-небудь раптово помер, загинув” [3, 202].

До периферії згаданого фразеосемантичного поля зараховуємо сталі звороти з узагальненим значенням “перехід на той світ”. Такі фразеологізми, як правило, передають інформацію про стан, при якому смерть неможлива, про втрату здатності бачити світ живих. Наприклад:

“не бере ніщо / Ворожа куля / кого – хто-небудь залишається живий, кого-небудь не можна вбити” [3, 56].

“облягти (бути, лежати) на смертній постелі, заст. – тяжко захворіти без надії на одужання; померати” [3, 453].

Фразеологізми, що виражають ідею смерті і належать до субполя “Смерть”, становлять більшу групу за кількістю. У складі вказаного субполя можемо виокремити дві семантичні групи фразеологічних одиниць. До першої уналежнюємо вислови із семантикою «смерть як природний процес». Нараховано 60 таких фразеологізмів. Це такі вислови:

“витягтися (витягнутися) вздовж лави, зневажл. – померти” [3, 91].

“відійти / відходити у вічність (у довговічний сон), уроч. – померти” [3, 101].

“врізати дуба, грубо – померти, загинути” [3, 129].

У християнській міфології існує впевненість у тому, що людина, помираючи, віддає душу Богові або відходить в інший світ. Доказом цього можуть слугувати такі фразеологізми зі спільною семантикою – «померти»:

“віддати / віддавати Богу (Богові) душу” [3, 99];

“відійти / відходити у царство небесне, книжн.” [3, 101];

“переставитися (переступити) на той світ” [3, 498].

У тій же християнській традиції Богові протиставляється чорт або біс, який також забирає душу, але вже в пекло. Це відображено в таких висловах:

“біс узяв (вхопив)” [3, 32];

“віддати чортів (дідькові) душу, зневажл.” [3, 100];

“дідько взяв (забрав, вхопив і т. ін.), грубо” [3, 202].

До другої групи належать такі сталі звороти, що містять інформацію про трагічну смерть. Фразеологізмів, що позначають подібну ситуацію, нараховується також 60. Трагічна смерть може статися у бою чи під час боротьби. Це відображають такі вислови:

“зложити (покласти) голову” [3, 267];

“зрошувати / зросити (скропити) кров'ю землю (шлях)” [3, 273];

“лягти кістками” [3, 360].

До цієї групи також можна зарахувати фразеологізми, що передають інформацію про самогубство людини. Наприклад, “накладати / накласти (наложити) на себе руки” [3, 421]; “заподіяти з собою що-небудь” [3, 529]; “полізити живцем (живим) у могилу (в яму)” [3, 538]. До цієї групи уналежнюємо стійкі сполуки слів, у яких вказується спосіб самогубства:

“встромити очі в петлю – повіситися” [3, 133];

“піти [на дно] раків (раки) ловити – утопитися” [3, 516];

“пустити собі кулю в лоб (в лоба, в голову, в скроню) – застрелитися” [3, 587].

Смерть, заподіяну навмисно однією людиною іншій людині, також вважають трагічною. Фразеологічних одиниць із таким значенням нараховується дуже багато. Зокрема, назвемо такі:

“вбити дух (душу) – б'ючи, вбити кого-небудь” [3, 63];

“відправити чортам на сніданок, зневажл. – убити, згубити кого-небудь” [3, 105];

“зводити / звести в могилу (в труну) – доводити до загибелі, смерті” [3, 259].

Фразеологізми, вказані вище, допомагають зафіксувати уявлення людей про смерть, душу в потойбічному світі. Поняття смерті завжди буде актуальним для людини, буде викликати інтерес до незбагненого, незрозумілого людині за життя, тому вислови, що відображають ідею смерті, широко функціонують у мові. Загалом зафіксовано 120 фразеологічних одиниць, семантика яких пов'язана з поняттям “смерть”.

У фразеосемантичному полі «Буття», як було зазначено, виокремлено також субполе «Життя». У процесі аналізу визначено три семантичні групи фразеологізмів, які стосуються розуміння людського життя. У межах першої групи нараховано 15 сталих висловів, що виражають ідею життя загалом, життя як активну форму існування людини. Семантика таких фразеологізмів не містить у собі жодних оцінок. Наприклад:

“*баламутити світом* – жити за своїми нормами, правилами; порушувати звичайний уклад життя; тривожити, бентежити” [3, 23];

“*топтати ряс* – жити” [3, 716];

“*по світу (по землі ходити)* – жити” [3, 748].

Зафіксовано 30 фразеологічних одиниць, які відбивають ідею життя з якісною характеристикою та становлять другу групу. До таких уналежнюємо сталі вислови, що відображають якість життя людини, дають йому оцінку, як з негативної, так і з позитивної сторони. Так, в українців комфортне, добре та веселе життя асоціюється з чимось смачним, приємним, красивим. Наприклад:

“*як вареник у маслі (у сметані)* – дуже добре, безтурботно або заможнo” [3, 51];

“*купатися в золоті (в розкошах)* – жити в багатстві, щасливо, мати всього вдосталь” [3, 319];

“*молочні ріки і киселеві (масляні) береги* – заможне, повне достатку, безтурботне життя” [3, 600].

Для того щоб розповісти про бідне існування людини, українці використовують такі фразеологізми:

“*битися як (мов, наче) птах у клітці* – жити в скрутних матеріальних умовах, переборюючи нестатки, злидні і т. ін.” [3, 31];

“*годувати воші (вошей, бліх, блощиці і т. ін.)* – перебувати в поганих побутових умовах; жити дуже бідно, злидарювати” [3, 154];

“*перебиватися з копійки на копійку* – жити дуже бідно, терпіти нестатки” [3, 489].

Третя група фразеологічних одиниць, пов'язаних із поняттям «життя», містить вислови, що позначають якийсь період життя або певну часову точку в ньому. Наведемо приклади:

“*без штанів під стіл бігати (ходити)*, ірон. – бути зовсім малим, в дитячому віці” [3, 31];

“*вбиватися / вбитися в колодочки (в пір'я)* – виростати, ставати дорослим, повнолітнім” [3, 53];

“*загнатися в літа* – постаршати, постаріти, стати немолодим” [3, 242];

“*іхати (повертати) з ярмарку (з торгу)* – ставати немолодим, старіти” [3, 283].

Важливо зазначити, що поняття “життя” широко функціонує в мові і є благодатним ґрунтом для роздумів. Велика кількість фразеологічних зворотів, що використовуються в українській мові, торкаються різних аспектів життя. Загалом у межах цього субполя зафіксовано і проаналізовано 56 сталих висловів, які так чи інакше стосуються життя людини, указуючи на спосіб, якість або період життя.

Таким чином, варто зазначити, що група сталих висловів, які належать до фразеосемантичного поля “Буття”, є однією з найбільш численних фразеосемантичних груп

сучасної української мови. Усього досліджено 176 фразеологічних одиниць, які образно виражають ідею життя і смерті, усвідомлюючи різноманітність усіх періодів життя та незворотність смерті. Їхня семантика відтворює всі можливі нюанси буття людини, оскільки тема життя і смерті – це проблема, яка завжди цікавила людей, адже вони прагнули з'ясувати особливості різних періодів життя і того, що буде з ними після смерті. Люди також хотіли морально підготуватися до змін, які постають після життя, маючи певні уявлення про смерть, виражаючи своє ставлення до неї. Досліджувана фразеосемантична група яскраво і чітко відображає ментальність українського етносу.

Список використаної літератури та джерел

1. Баран Я. А. Фразеологія в системі мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Я. А. Баран. – К., 1999. – 32 с.
2. Кузьменко Я. П. «Життя» як філософська та правова категорія [Електронний ресурс] / Я. П. Кузьменко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 2. – С. 16 – 20. – Режим доступу до документа : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzizvru_2014_2_6.pdf
3. Фразеологічний словник української мови / [В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.] – К. : Наук. думка, 2003. – 788 с.
4. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – 448 с.
5. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови / О. С. Юрченко. – Харків : Вища шк., 1984. – 208 с.